

SUTVĒRIMAS ŠALČIU

Dainius RAZAUSKAS

Lietuvių mitologijoje pasaulio kūrėjas, ar veikiau sutvėrėjas, galįs būti Perkūnas. Jau prieš trejetą metų žurnale skelbtame straipsnyje „Daukanto Perūnas“¹, be kita ko, rašyta apie tai, kaip Perkūnas pasaulį sutvėręs savo šiluma (kaip perimą kiaušinį). Ši tema pratęsta ir straipsnyje „Daukanto sutvėrimas“², jame nagrinėtas vienas Simono Daukanto sakiny, esą pasaulio Kūrėją senovės lietuviai vadino „Sutvaru nuo žodžio sutverti, beje, kuris šilima pasaulį sutvirtino arba sukrekino iš dumpių“. Pažymėtas bendrašaknių veiksmažodžių su-tvėrti ir su-tvīrtinti sugretinimas ir veiksmažodžio (su)tvėrti reikšmė ‘sutvirtinti’ kaip jo kosmogoninės reikšmės šaltinis. Taigi (su)tvėrti pasaulį visų pirma reiškia jį sutvirtinti iš skysto pirmykščio chaoso („iš dumpių“), kurį mitologijoje atstoja pirmykščiai vandenys, pirmykštis vandenynas.

Taip pat atkreiptas dėmesys į sinonimą (su)krėkinti ‘(su)tirštinti’ ir jo savaiminį atitikmenį (su)krekėti ‘(su)tirštėti’, paprastai vartojamus kalbant apie pieno gaminius; pažymėtas ir sinonimas virkšti ‘krekėti’ bei iš jo kilęs daiktavardis varškė. Visai taip, pavyzdžiui, slavų *tvarog ‘varškė’ yra bendrašaknis su lie. tvėrti(s). Taigi, kaip iš skysto pieno tolydžio susitveria grietinėlė, grietinė, sviestas, rūgpienis, varškė, sūris, taip iš skysto chaoso yra sutvertas pasaulis. Tad pieno gaminių tvėrimasis – irgi, beje, veikiant šilumai – yra vienas iš būdingų pasaulio sutvėrimo būtinųjų pavyzdžių (greta minėto kiaušinių perėjimo).

Šis straipsnis savaip pratęsia ankstesnius: ketiname parodyti, jog Perkūnas gali tvėrti veikdamas ne tik šiluma, bet ir šalčiu – kaip tos pačios šilumos trūkumu, o užšalę ar tiesiog „Perkūno užšaldyti“ vandenys gali būti laikomi dar vienu pasaulio sutvėrimo gamtiniu pavyzdžiu.

Reikšminiai žodžiai: lietuvių mitologija, pasaulio sutvėrimas, Perkūnas, šaltis, ledas.

■ Saktmėje iš tarpukario Vilnijos Dievas pradžioje buvusius minkštus akmenis sutvirtino užleidęs griausmą, perkūną, taigi Perkūno padedamas: Dievas sutvėrė žemę skystą, kai kisielių, ir akmenis, kai kleckus. Žemė pradėjo tirštėti, akmenys augt, bet galiausiai Dievas griausmą paleidė, g r i a u s m a s užgriaudė, ir akmenys nustojo augti³. O štai kitoje čia pat užrašytoje saktmėje Dievas akmenų augimą sustabdo užleidęs šalną: pradžioje akmenys augdavo. Daug metų anys augdavo. Regėdamas Dievas, kad žmonėms bus pražūtis, kaip daug akmenų priaugs, užleido š a l n q. Ir po tai šalnai akmenys nusto[fo] augt⁴. Taigi šalna, šaltis gali atstoti Perkūno spinduliuojamą karštį, skleidžiamą šilumą.

Kitame saktmės variante pradžioje buvusius minkštus akmenis Dievas šalčiu būtent sutveria, kaip antai: Akmenys augo seniau. Kada Dievas viską t v ė r ė, užleido š a l n q ant akmenų: jie m i n k š - t i buvo, pakando juos š a l n a ir nustojo augti (Valatkoniai, Radviliškio r.); kitame – sutraukia (kaip rūgpienį ar varškę): Dievas sutvėręs pasaulį, labai puikiai viską surėdęs: pradėjo žolės žaliuoti, medžiai augti. Bet velniui nepatikęs toks darbas. Užsimanęs

periškadyti [pakenkti] Dievui ir gamtai. Dėl to užsėjęs akmenine sėkla, smulkiomis grūdeliais, kurie labai gražiai augo ir plėtės. Laike trijų dienų augimo, užplėtę didžius žalumynų plotus. Matydamas velnio paikybę, Dievas užsimanė patremti. Užleidė didį š a l t į, kuris š a l d y d a m a s s u t r a u k ė [akmenis] į didžius ir mažus gumulaičius (Trumpaičiai, Šiaulių r.)⁵.

Panašiai latvių:

Vecos laikos Velns sēja ļoti daudz akmeņu. Tad akmeni ļoti ātri auga. Dievam tas nepatika, ka akmeņi auga, un Velns tos sēja. Dievs sūtīja uz pasauli ļoti lielu salnu, lai akmeņi vairs neaug. No tās salnas akmeņi vairāk neauga.⁶

Senais laikais Velnias sėjo labai daug akmenų. Tada akmenys labai sparčiai augo. Dievui tai nepatiko, kad akmenys auga, o Velnias juos sėja. Dievas pasiuntė į pasaulį labai didelį š a l t į, kad akmenys nebeaugtų. Nuo to šalčio akmenys nebeaugo.

Pažymėtina, kad akmeniui išties gali būti prilyginamas ganėtinai kietai susitraukęs pienas: Pienas kaip akmuo surūgęs (Lenkimai, Skuodo r.)⁷.

1 Razauskas 2018a: 12–24.

2 Razauskas 2019: 7–17.

3 Balys 1938: 278, Nr. 586.

4 Balys 1938: 278, Nr. 587.

5 Balys 2002: 278, Nr. 17 ir 16; LTs IV: 423–424, Nr. 331, plg. 332; VIKAZ: 20–21, Nr. 15, 16.

6 AnIT: 69.

7 LKŽ I: 79, 83.

Pienas paprastai sukreka, susitraukia į rūgpienį, varškę šildomas, betgi panašiai jį gali paveikti ir šilumos priešybė – šaltis. Bent jau sprendžiant iš latvių mįslių, susitraukusį, suvirškusį pieną tiesiai šviesiai prilyginančių užšalusiam vandens telkiniui (vadinasi, tveriamąjį šilumos poveikį – tokiam pat šalčio poveikiui): *Salā sasalst, siltumā sabiezē* „Šaltyje sušąla, šilumoje sukreka“ = *piens* „pienas“; *Vasarā sasalst avotiņš* „Vasarą šaltinėlis užšąla“; *Mazs mazs diķītis vasaru sasalst* „Maža maža kūdrelė vasarą užšąla“ = *sarūdzis piens* „surūgęs pienas“; *Ziemā zied ābeles, vasarā salst ezeri* „Ziemą žydi obelys, vasarą užšąla ežerai“ = *ziemā sarmo koki, vasarā nostājas krējums uz piena* „ziemą šarmoja medžiai, vasarą ant pieno nusistovi grietinė“⁸.

Iškalbingos ir ką tik užsiminto veiksmoždžio *traukti(s)* atitinkamos reikšmės bei vartojimo pavyzdžiai, viena vertus – tiesiog *t i r š t i n t i, k r e k i n t i*, kalbant apie pieno gaminius, ir ‘surtirštinius, sukrekinus (pieną) gaminti’: *Sūragrobis pieną trauka* (Šatės, Skuodo r.); tiesiog *Pieną trauka* (Kvėdarna, Šilalės r.); *Liesqij pieną pargabena, o ji traukia dar varškę iš jo* (Pagėgiai, Šilutės r.); *Pieną kasdieną veža į sūrinę, kur iš saldaus pieno sviestą traukia* (nenurodyti „raštai“); atitinkamai *su(si)-traukti* ‘sukrekinoti, surtirštinti’ ir ‘šildant sukrekinoti’: *Sutrauks rūgšti [grietinė] prėską, kai inpilsi viralan* (Kaltanėnai, Švenčionių r.); apie rūgpienį: *Sutrauk pieno – bus vakare su bulvėm* (Upytė, Panevėžio r.); *Krekenuo tą pieną greit sutraukia: kaip i kruopos, kaip varškė pasidaro, kaip virini* (Miežiškiai, Panevėžio r.); *Sustraukiam pieno lig valiai, varškės, virtinių* (Lėnas, Ukmergės r.); *Nešutyk sugižusio pieno, bo sutrauks ant varškę* (Pasvalys); *Nepadėjau varškės pašildyt, tai ir nesutraukė* (Rozalimas, Pakruojo r.); *Saldį [pieną] atvirins, rūgšto įpils ir maišys – i sutrauks, i būs sūris* (Ylakiai, Skuodo r.); *Dažus kai pieną sutraukė į tokius krekenis* (Jurbarkas); *Kap verdi, sutraukia [avižinį] k i s i e l i ū, ir gardus* (Mielagėnai, Ignalinos r.) ir t. t.⁹ Prisiminkime jau paminėtos kosmogoninės saktmės pradžią: *Dievas sutvėrė žemę skystą, kai k i s i e l i ū*. Kitoje vėl: *Nuo pat pradžios svieta, kad dar niekas matomas nebuvo, o visur tamsu ir kaip k i s i e l i ū s, susimaišęs su tirstumu skystumas, visur maišėse*¹⁰ ir pan.

Antra vertus, *traukti* ką nors galima ne tik šildant, bet ir šilumą atimant, šaldant, kaip rodo šio veiksmoždžio reikšmės ‘s t i n g d y t i,

k i e t i n t i’ bei tiesiog ‘š a l t i’ ir jų pavyzdžiai: *Šaltis žemę traukė* (Kaltanėnai, Švenčionių r.); *Teip ši metą trauka be jokio atlydžio* (Endriejavas, Klaipėdos r.); iš liaudies dainos: *Šalta žiemelė šerkšnelę traukia* (Tverečius, Ignalinos r.) arba *Šalta žiemelė gruodelį traukia* (Mielagėnai, Ignalinos r.); vėl iš gyvosios kalbos: *Šiandiej ynį [šerkšną] labai traukia* (Obeliai, Rokiškio r.); *Apšalą traukia, slydu bus eiti su klumpiais* (Telšiai); *Šaltis siunta, šaltis braška, šaltis le d q traukia, o man vis nešalta* (Salakas, Zarasų r.); panašiai *su-traukti* turi reikšmę ‘sustingdyti, sukietinti (apie šaltį ar karštį)’: *Šaltis kietai kelią gruodan sutraukia* (Vaižgantas); *Pelkės buvo užšalusios, žemė gruodo sutraukta* (Antanas Vienuolis); *Kaip gera buvo, kai tą purvynę buvo sutraukęs šaltis* (Karsakiškis, Panevėžio r.); *Mažas šaltis, bet sutraukė purvynus* (Kazlų Rūda, Mariampolės r.); *Sutraukė kiek tą upę, tai vaikai i duodas su ragutelėm* (Kaltanėnai, Švenčionių r.); *Sutrauks vandenį, šqla, nereiks brist [per balas]* (Alanta, Molėtų r.); taip pat ‘nuo šalčio stingstant, kietėjant uždėti’: *Iš ryto jau sutraukia gruodelį* (Joniškis); vėlgi iš dainos: *Šalta žiemužė gruodą sutraukė* (Šimonys, Kupiškio r.; Obeliai, Rokiškio r.); panašiai *už-traukti* iš tos pačios dainos: *Šalta žiemužė gruodą užtraukė* (Veiviržėnai, Klaipėdos r.); *Jau vanduo leduku užsitraukęs* (Marijampolė) ir t. t.¹¹ Panašiai slavų **tęti* ‘tempti, traukti’ vediniai ukr. dial. *стинається* reiškia ‘kreka (apie pieną)’, o blr. dial. *стін* – ‘plona ledo pluta ant vandens’; taip pat ru. dial. *выстега* ‘šviežia plona ledo pluta’ (veikiausiai iš *стягивать* ‘sutraukti’)¹².

Kadangi tiek akmenis, tiek pieno gaminius savo šiluma sutraukia Perkūnas, tai galime tikėtis, kad ne kas kitas ir vandenį sutraukia šalčiu. Kaip tik tokio pobūdžio *tveriamąją* Perkūno veiklą turime aprašytą „Eiliuotosios Livonijos kronikos“ žinioje apie 1219 metų lietuvių žygį į Saremos salą, kur sakoma:

...vuren sie ubir se,
Das ist genant das osterhap:
Als es perkone, ir apgot, gap,
Das nimmer so hart gevors.

...perėjo jie jūrą,
Rytų mariomis vadintą:
Mat Perkūnas, jų dievaitis,
Leido joms tvirtai užšalti.¹³

8 AnLTM: 209–210, Nr. 2266–2268.

9 LKŽ XVI: 635, 710.

10 DvPSO: 326, Nr. 104; Balys 2002: 276, Nr. 8.

11 LKŽ XVI: 635, 634, 709, 716.

12 Горячева 1986: 46, dar žr. 48.

13 BRMŠ I: 296, 306; Sigito Plaušinaičio ir Vytauto Balaišio vertimas, išskyrus žodį *hart*, kurį jie verčia ‘stipriai’, bet visų pirma jis reiškia ‘kietai, tvirtai’.

Bobos daržo šaltinis Margionyse (Varėnos r.). 2007 m. A. Baltėno nuotrauka.

Panašų motyvą aptinkame sakmėse, tik jau sukrikščionintą. Pavyzdžiui: *Liucipierius buvo vyriausias arkaniuolas. Kartą jis pavogė iš Dievo karūną. Dievas pasišaukė šv. Mykolą ir sako: „Jei tu esi paklusnus mano tarnas, tai atimk iš Liucipieriaus mano karūną“*; Mykolas įkalbėjo Liucipierių nerti į marių dugną smėlio, o pats tada *paėmė ir užšaldė marias devynių sieksnių storumo ledu*, griebė karūną ir parnešė Dievui¹⁴.

Šv. Mykolas čia atstoja Perkūną, tai ypač aiškiai matyti Bukovinoje užrašytoje atitinkamo tipo sakmėje, lietuviškai perpasakotoje Jono Balio:

Kai Dievas kūrė pasaulį, sutvėrė taip pat žaibą ir griausmą ir pavadė juos abu velniui. Tačiau pastarasai juos netinkamai naudojo ir negerai elgėsi, tada Dievas pasiuntė didelį šaltį, kad vandens išalo per 24 pėdas gylio. Po šiuo tvirtu ledu miegojo velnias. Tada Dievas prikalbėjo šv. Eliją

pavogti iš miegančio velnio žaibą ir griausmą. Elijas taip padarė ir pakilo su savo grobiu į dangų. Tada atsibudo velnias, išsigraužė iš po šio ledo sluoksnio, pačiupo Eliją už kojų ir pradėjo jį traukti žemyn. Elijas tačiau liko šiose grumtynėse laimėtoju, gražino žaibą ir griausmą atgal į dangų. Kai dabar griaudžia, tai Elijas važiuoja savo ratais...¹⁵

Be to, kad vandenį čia užšaldo itin būdingas krikščioniškasis Perkūno inbuvis Elijas, Lietuvoje dar žinomas kaip Alijošius, sakmės pradžioje pabrėžiamos kosmogoninės šio užšaldymo aplinkybės.

Sakmė remiasi archajišku, plačiai žinomu siužetu apie velnio pagrobtą griaustinio dievo ginklą, J. Balys toliau pateikia slaviškų, rumuniškų, suomiškų ir germaniškų jo variantų¹⁶. Kartais vandenį užšaldo pats Dievas, kaip štai atitinka-

14 Balys 1998: 139–140.

15 Balys 1998: 138.

16 Balys 1998: 138–144; rumunišką siužetą su šaltiniais žr. Eliade 1986: 84.

moje rusų sakmėje: *Бог сковал поверхность воды льдом* „Dievas sukaustė vandenų paviršių ledu“¹⁷.

Taigi pirmuoju atveju, aprašytu „Eiluotoje Livonijos kronikoje“, Perkūnas marių vandenį užšaldo tam, kad lietuviai galėtų juos pereiti tarsi sausuma, o antruoju, sakmėje, – kad velnias nebelįstų iš savo vietos vandenų bedugnėje. Abiem atvejais, kaip ir *tveriant* žemę, ant skysto paviršiaus užsitraukia *tvirta* pluta.

Apskritai griaustinio dievo sustingdomas vanduo kariuomenei pereiti – mitologijoje ne naujiena, tik ne visada tai padaroma šalčiu. Antai „Rigvedoje“ (I.61.11) apie Indrą sakoma: *asyéd u tvešásā ranta sindhavaḥ pári yád vājreṇa sīm áyachat* „jo įkarščiu sustojo upės, kai (savo) vadžra jis jas sulaiškė“; čia vėlgi turime įkarsčią (*tvešas*), Indrijai šiaip jau kur kas įprastesnį nei šaltis. Kitąsyk (III.53.9) Indros vardu vandenį sustingdo žynys-poetas, rišis: *mahān īṣir devajá devájutó 'stabhnāt síndhum arṇavám nṛcákṣāḥ / viśvámītro yád ávahaḥ sudásam ápriyāta kuśikébhīr índrah* „Didis rišis dievų gymio, dievų įkvėptas, sustabdė upę vilnijančią, nirčiaakis. / Kai Višvamitra vežė Sudasą, susidraugavo su Kušikaičiais Indra“ (dar plg. II.13.12). Čia turima omeny žinoma vedų legenda apie dešimties karalių mūšį, kurioje pasakojama, kaip trisų genties karalius Sudasas su savo kariuomene atsidūrė jungtinės dešimties karalių kariuomenės apsuptyje. Tatjanos Jelizarenkovos žodžiais: „Sudasas priešų buvo priremtas prie Parušnės upės kranto, ir jam liko vienintelė išeitis – persikelti per upę. Indros padedamas, jis sugebėjo sėkmingai persikelti ir sutriuškinti priešus. Toliau esama versijų. Pagal vieną iš jų, tekančią upę sustabdė Sudaso namų žynys purohitas Višvamitra, savo himnais palenkęs Indrą Sudaso pusėn.“¹⁸ Šiaip ar taip, upės sustabdymo aplinkybės gana panašios į tas, kuriomis Perkūnas užšaldė marias ir taip įgalino jomis pereiti lietuvių kariuomenę.

Be to, kaip dabar Indra *astabhnāt síndhum arṇavám* „sustabdė upę vilnijančią“, taip pasaulio pradžioje jis *pr̥thivīm vyáthamānām ádṛr̥nhat* „žemę liulančią sutvirtino“ („Rigveda“ II.12.2). Taigi čia matome vis tą pačią *tveriamąją* griausmavaldžio apraišką, kaip kosmogonijoje.

Prisimintinas, žinoma, ir Mozės, Dievui padedant, padarytas stebuklas, kai jis pervedė žydų tautą per jūrą ir taip išgelbėjo nuo persekiojančios egiptiečių kariuomenės (Iš 14.10–31). Taip, jūra čia buvo ne užšaldyta, o perskirta, bet tai gali būti kitas pietietiškas jos perėjimo variantas, kaip ir

indų sustabdyta upė. Šiaip ar taip, Jahvė „pavertė ją sausa žeme“ (Iš 14.21), kaip *tverdamas* pasaulį¹⁹.

Nors kitąsyk, antai Jobo knygoje (37.2–11), biblinis Dievas vandenį užšaldo, negana to, pasireikšdamas griaustiniu ir žaibais, taigi – visai kaip Perkūnas:

Klausykitės jūs visi jo griausmingo balso ir iš jo burnos einančio garso. Visur po dangumi, lig žemės pakraščių, jis paleidžia jį drauge su savo žaibu. Tada trenkia riaumojantis garsas, – Dievas griaudžia savo didingu balsu. Savo žaibų jis nesulauko, kol nenutyla jo balsas. Dievas nuostabiai griaudžia savo balsu, daro nuostabius darbus, kurių suvokti negalime. Juk jis sniegui įsako: „Kris ant žemės!“ o lietui ir liūčiai: „Sodriai palyk!“ Jis sustabdo žmonių rankas nuo darbo, kad kiekvienas žmogus pažintų, ką jis padaro. Tada žvėrys lenda į savo urvą ir atsigula savo lindyneje. Vėtra išeina iš savo buveinės ir iš šiaurės vėjų kandus šaltis. Dievas atsikvepia, ir pasidaro ledas, platūs vandens greitai užšąla.

O štai Rabino Eliezero midraše apie pasaulio sukūrimą (tarp 90 ir 130 m.) sakoma, jog Dievas „sukūrė Žemę iš sniego, buvusio po jo Šventuoju sostu: Jis sviedė jį ant vandens, ir vanduo, užšalęs, pavirto žeme“²⁰. Taigi vandens užšaldymas ir vėl turi aiškias kosmogonines sąsajas.

Senovės Tibeto bei aplinkinių kraštų labai garsėjo gebėjimu net vasarą užšaldyti per upę ar ežerą ledo „tiltą“²¹. O mūsų kraštuose ledo užtrauktas vandens paviršius būdingai prilyginamas tiltui, kaip štai frazeologizme *Dievo tiltas* ‘užšalęs ledas’: *Jau Dievo tiltas par Šventąją, nebereiks aplink važiuot* (Debeikiai, Anykščių r.)²². Juolab minklėse, mišlėse: *Kokis tiltas nedaromas patsai pasidaro?* = ledas; *Be medžio, be kalto tiltų pastato; Be kirvio be kirvelio, be grąžto be grąžtelio pastato (padirba)*

19 Panašu, jog čia turime reikalą su archajišku, archetipiniu mitiniu motyvu apie išsigelbėjimą ir pergalę „persikeliant per vandenį“, kuriam plačiausia prasme priklauso ir kėlto bei tilto mitologemos. Pavyzdžių gretoje būtina paminėti ir garsųjį šventojo Kazimiero apsireiškimą, kai 1518 m. jis ties Polocku brasta pervedė Lietuvos kariuomenę per Dauguvą ir taip lėmė pergalę prieš miestą apsupusius maskvėnus, juolab kad šv. Kazimiero įvaizdis kai kuriais atžvilgiais itin suartėja su Perkūnu (žr. Razauskas 2018: 141–151). Tik dabar mūsų tikslas kitas.

20 Грейвс, Парай 2005: 47.

21 Ermakov 2008: 666.

22 FŽ: 152; LKŽ XVI: 347; Jasiūnaitė 2007: 92, 97; 2010: 33, 38, 312.

17 Левкиевская 2002: 153.

18 Ригведа 1989: 712–713.

tiltą = šaltis²³. Latvių: *Bez cirvoja, bez zāģa uztaisa tiltu* „Be kirvio, be pjūklo padaro tiltą“; *Bez kalta, bez cirvoja sataisa tiltu* „Be kalto, be kirvio padaro tiltą“; *Kā sauc visplatāko tiltu?* „Kaip vadinasi visų plačiausias tiltas?“ = *ledus* „ledas“; *Raiba gavs patiltē* „Marga karvė patiltėj“ = *lidaka zem ledus* „lydeka po ledu“; *Vectēvs dara tiltu bez cirvoja, bez zāģa (v. bez balķiem)* „Senelis daro tiltą be kirvio, be pjūklo (var. be balkių)“; *Bez cirvoja, bez kapļa, bez rokām, bez kājām tiltu taisa* „Be kirvio, be kaplio, be rankų, be kojų tiltą daro“ = *sals* „šaltis“; *Vectēvs ceļ tiltu bez cirvoja, bez stabiem* „Senelis stato tiltą be kirvio, be kuolų“ = *ziema* „žiema“²⁴. Ukrainiečių: *Без сокири, без долота, а мосты будує* „Be kirvio, be kalto, o tiltus stato“; *Без рук, без ніз, без молотка скупє містка* „Be rankų, be kojų, be plaktuko sukala tiltuką“ = *мороз* „šaltis“; *Пришов дід, зробив міст, прийшла дівка-красуха, по мосту тупа, – міст розвалився, а дід на морі опинився* „Atėjo senis, padarė tiltą, atėjo daili mergužėlė, tiltu žengė – tiltas subyrėjo, o senis atsідūrė jūroje“ = *мороз, крига, весна* „šaltis, ledo lytis, pavasaris“²⁵. Rusų: *Дедушка мост мостил без топора и без ножа* „Senelis tiltą statė be kirvio ir be peilio“; *Безрукий безногий старик через реку мост проложил* „Senis be rankų, be kojų per upę tiltą nutiesė“; *Гостил гость, мостил мост без топора и без кола* „Svečiavosi svečias, statė tiltą be kirvio ir be kuolų“ ir pan. bendru įminimu *мороз* „šaltis“²⁶; dar: *Старый дед, ему сто лет, мост намостил во всю реку, а пришла молода – весь мост размела* „Senas senis šimtametis tiltą pastatė per visą upę, o atėjo jaunoji – visą tiltą nušlavė“ = *мороз и весна* „šaltis ir pavasaris“; *Стоит на воде водяной мост* „Stovi ant vandens vandeninis tiltas“ = *лед на реке* „ledas ant upės“²⁷.

Tatjana Civjan mįslių vaizdinius apibendrinu: „Kai upė užšąla, ji praranda pagrindinius savo požymius (takumas, skystumas ir judėjimas) ir įgauna tilto požymius, tapdama tvirta ir nejudama. Tuo būdu ji tarsi pagimdo tiltą, persigimsta į tiltą, pati sau tampa tiltu.“²⁸ Visais mūsų

aptartais atvejais esmė ta pati – sustabdytas vandens takumas, judrumas, sutvirtintas, *sutvertas* jo skystumas.

Tad ir Perkūnas marias ne šiaip užšaldė, o *sutvėrė* „tiltą“ lietuvių kariams pereiti – „Perkūno tiltą“.

Minėti ledo tiltai Tibete, beje, irgi mena kosmogoniją, pasaulio *sutvėrimą*. Štai atitinkamas kosmogoninis vaizdinys (iš dzogčeno mokyimo): „Kaip tekantis v a n d u o sušąla į k i e t ą l e d ą, taip ir laisva pirmapradės energijos tėkmė, veikiant viena kitą lemiančioms priežastims ir pasekmėms – mūsų karmai, s u s t i n g s t a ir virsta tuo, kas mums atrodo kaip konkretus materialus p a s a u l i s.“²⁹

Panašiai yra samprotavęs mūsų Vydūnas: „Kiekviena žemesnė sritis yra tarsi koks didesnis dvasios s u t i r š t ė j i m a s, koks pačios gyvybės s u s t i n g i m a s. Ir mūsų žinomoji gamta, žiūrint į jos materę, yra didžiausio gyvybės sustingimo laipsnis“, taigi „materę galėtume pavadinti dvasia s u s t i n g i m o būsenoje“; mat: „Pirma susikūrusieji pavidalai yra dvasiniai, tada jie vis daugiau s u s t i n g s t a, ir pagaliau jie mūsų pasaulyje tesiranda mažiau arba daugiau s u k i e t ė j u s i o j e būtyje.“³⁰ „Ir daug teisingiau yra sakyti, materė esanti sutirštėjusi dvasia, negu tai, kad dvasia pasidaranti iš materės. Kaip l e d a s, tapęs iš vandens, vėl virsta vandenimi, taip ir materė virsta pagaliau eteriu.“³¹

Vadinasi, užšaldyti – tai tiesiog vienas iš *sutvėrimo* būdų keičiant temperatūrą. Iš esmės – tas pats, kaip ir sutvėrimas kaitra, šiluma, tik ne jos dauginant, pridėdant, o mažinant, atimant.

Sutvėrimo užšaldant užuominų kartais galima įžvelgti ir tais atvejais, kai apie jį tiesiogiai nekalbama, – per tarpinius vaizdinius. Štai, v i e n a v e r t u s, paplitęs kosmogonijos įvaizdis yra audimas (nė nekalbant apie dažnai „nuaustas“ atskiras pasaulio dalis – dangų, aušrą, vaivorykštę, debesis, miglą, tiltą, kelią ir t. t.³²). Pasaulis būdingai yra nuaustas Indijoje³³. Buda mokė: „Ži-

23 TŽ V: 574, Nr. 97; 591, Nr. 395; 588, Nr. 256; LTsU: 416, Nr. 436; GrgLLM: 20, Nr. 95; LpMS: 190.

24 AnLTM: 174, Nr. 1775.a–b, 1776; 174, Nr. 1784; 237–238, Nr. 2661.a, c; 314, Nr. 3642.b (žr. a).

25 Загадки 2003: 17, Nr. 91; 18, Nr. 96; 21, Nr. 122.

26 Загадки 1968: 26, Nr. 343–345 (žr. 341, 346–350); ДлПРН: 789 (žr. 790); ; ХдВ3: 74, Nr. 718; 81, Nr. 845.6 (žr. a); žr. Сд3ПН: 183, Nr. 1490–1491; 245–246, Nr. 1989.

27 Загадки 1968: 27, Nr. 362; 30, Nr. 516.

28 Цивьян 1999: 177.

29 Norbu 2009: 134. Čia galima pridurti, kad ir *konkretūs*, lo. *concrētus* pažodžiui yra ‘sutirštėjęs, tirštas, sustingęs, kietas’, būtojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvis iš veiksmazodžio *con-crēscō,-ere* ‘sutirštėti, sukrešėti, sustingti’.

30 Vydūnas 1990: 42, 43, dar žr. 110; 1992: 84.

31 Vydūnas 1992: 294.

32 Trumpai žr. West 2007: 373–374.

33 Gausybę pavyzdžių žr. Eliade 1969: 170–179; taip pat žr. Ригведа 1995: 522; Атхарваведа 2007: 113, 251 (X.7.42).

Kuršmarės prie Drevernos. Arūno Baltėno nuotrauka. 2014 m. A. Baltėno nuotrauka.

nokite, jog pasaulis išaustas iš siūlų. Jie susipynę vienas su kitu. Yra tas, nes yra anas. Nėra to, nes nėra ano.³⁴ Antikoje plačiai naudotus kosmogoninius audimo vaizdinius Džonas Šeidas (John Scheid) ir Džesperis Svenbrou (Jesper Svenbro) paaiškina taip: „Pirminę netvarką – neapdorotą vilną pakeičia darnus audinys, kuriame kiekviena gija savo vietoje. Austi iš tikrųjų reiškia painingoje įvesti tvarką taip, kad kiekvienas daiktas turėtų savo vietą, – suausti, kas yra skirtinga, priešinga ar net priešiška, taip, kad tai sudarytų vientisą, darnų audinį.“³⁵ Rytų slavų tradicijoje pasaulėkūros ir audimo sąsajos ryškios ligi šiol, nes įsispaudė pačioje kalboje: antai rusų kalbos žodžiai *основание* ‘įkūrimas, įsteigimas, pagrindimas, pagrindas, pamatas’, *основать* ‘įkurti, įsteigti, padėti pamatus, pagrįsti’, *основа* ‘pagrindas’, o pirmine reikšme – ‘apmatai, metmenys’, visi yra sudaryti iš veiksmažodžio *сновать* ‘mesti metmenis (austi)‘³⁶. Dar XX a. antroje pusėje iš Polesės gyventojų užrašyta: *В понедельник не можно сновать, бо свет сноваётся* „Pirmadienį negalima austi, nes pasaulis buvo audžiamas“; *Ў суботу не*

снут, кажуть – свит сноваётся „Šeštadienį neaudžia, sako – pasaulis buvo audžiamas“ ir pan.³⁷ Pasaulis, žemė (kartais atskirai žemė, atskirai dangus) buvę nuausti ir rumunų tautosakoje³⁸.

Kita vertus, toje pačioje rumunų tautosakoje, mįslėse, T. Svešnikovos ir T. Civjan patikinimu, „audimas, t. y. siūlo pavertimas audiniu, prilyginamas vandens pavirtimui ledu“, t. y. sustingimui, užšalimui, kaip antai: „Pučia vėjas, ir Dunojus užšąla“ = audimo staklės; „Turiu aš aklą senę, kuri vandenį sutvirtina“ = audimo staklių skietas; „Kumelė prabėga, jūra užšąla“ = audimo staklių šaudyklė; ir atvirkščiai: ledas užmenamas per audinį, kaip antai: „Ponia viršuje mane pasiuntė pas poniją apačioje n u a u s t i standų a u d i n i“ = l e d a s³⁹. Panašių sąsajų gausu ir latvių mįslėse: *Jo paipala skraida, jo Daugava salst* „Juo (smarkiau) putpelė laksto, tuo (labiau) Dauguva užšąla“; *Jo žubīte skrien, jo Daugava salst* „Juo (smarkiau) kikilis lekia, tuo (labiau) Dauguva užšąla“; *Jo līdaka (v. zivtiņa) skraida, jo Daugava salst* „Juo lydeka (var. žuvelė) laksto, tuo

34 Hahn 2003 III: 41.

35 Scheid, Svenbro 2001: 12, žr. 166.

36 ФЭСРЯ III: 162; ЧРЭС I: 608.

37 НБ: 217, Nr. 473; 219, Nr. 491; žr. ištisai 216–221, Nr. 468–508; taip pat ПЭЛС: 228–229, 232; ВЭС: 110, 130.

38 Цивьян 1999: 28.

39 Свешникова, Цивьян 1973: 219, 231.

Dauguva užšąla“; *Līdaka skrien, ezers salst* „Lydeka pralekia, ežeras užšąla“; *Briedis brien, ezers salst* „Briedis prabrenda, ežeras užšąla“; *Lācis uz priekšu brien, pakaļ ledus aizsalst* „Pirma lokys prabrenda, iš paskos ledas užšąla“; *Daugava sasalst vasarā* „Dauguva užšąla vasarā“; *Aizskrien gaigala, atskrien gaigala, aizsalst ezers dimdēdams* „Nulekia klyklė, parlekia klyklė, užšąla ežeras dundėdamas“; *Rauda aizskrien, rauda atskrien, sasalst upe dimdēdama* „Raudė nulekia, raudė parlekia, užšąla upė dundėdama“; *Aizskrien sīļķe, atskrien sīļķe, aizsalst Daugava dimdēdama* „Nulekia silkė, parlekia silkė, užšąla Dauguva dundėdama“ ir t. t. = audžia⁴⁰. Atkreipkime dėmesį ir į tai, kad pastarosiose mįslėse vandens paviršius užšąla „dundėdamas“ ar net „griaudėdamas“ (la. *dimdēt* reiškia ir tiesiog ‘griausti, griaudėti’ apie perkūną, pvz., *pērkons dimd* ‘perkūnas dunda, griaudžia’⁴¹); „dunda“ audimas ir lietuviams, kaip štai dainoje: *Vai, dunda dunda / Aukštoj klėtėlėn, / Vai, audžia audžia / Mano mergelė*⁴²). Perkūno dalyvavimą čia tiesiogiai patvirtina rusų mįslės, pavyzdžiui: *Гром гремит, молонья сверкая, с одного боку мая, с другого замерзая* „Griaustinis griaudžia, žaibas žybsi, viename šone tirpsta, kitame šone užšąla“ = audimas⁴³.

Taigi ir kosmogoninis audimas savaime neučia mena užšalimą, užšaldymą, vėlgi dalyvaujant Perkūnui.

Dar vienas grakštus latvių dainos ketureilis:

*Vērpjam smalki mēs, māsiņas,
Mūs' bāliņi vēverīši:
Tādu auda audekliņu
Kā ezera ledutiņu.*⁴⁴

Verpiam plonai mes, sesutės,
Mūs broliukai audėjėliai:
Tokį audžia audeklėj
Kaip ežero ledutėlis.

Lietuvoje irgi žinoma panaši mįslė: *Lydė nėrė, upė š a l o, vanagas šakoje tupėjo* = audėja ir a u d i m a⁴⁵. Be jos, šias sąsajas dar primena, pavyzdžiui, būdvardis *standus* ‘kietas, stangus, kuris kietos konsistencijos, sustingęs’ (*Kisielius jau standus* Linkuva, Pakruojo r.), turintis reikš-

mę ‘tankiai austas’, taigi taikomas tiek šalančiam skysčiui, tiek audiniui, audeklui: *Ko tas audeklas toks standus?* (Veiveriai, Prienų r.); taip pat *stangus* (iš veiksmazodžio *stingti*) atitinkamomis reikšmėmis: *Stangus audimas, kad tankus milas gerai suveltas* (A. Juškos žodynas); *Stangus audeklas, bet netvirtas* (Sidabras, Radviliškio r.); *Lieps man išausti stangias drobeles* (Šiaulėnai, Radviliškio r.); *Mokė mane motinėle plonai verpti, stangiai austi* (Šeduva, Radviliškio r.) ir t. t.⁴⁶

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

- AnIT = *Latviešu tautas teikas: Izcelšanās teikas: Izlase*. Sastādītāja Alma Ancelāne. Rīga: Zinātne, 1991.
- AnLTM = *Latviešu tautas mīklas: Izlase*. Sastādījusi A. Ancelāne. Rīgā: Latvijas PSR ZA izdevniecība, 1954.
- Balys 1938 = Vilniaus krašto lietuvių tautosaka. Spaudai parengė Dr. J. Balys. // *Tautosakos darbai*, IV. Kaunas, 1938.
- Balys 1998 = Jonas Balys. *Raštai*, I. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.
- Balys 2002 = Jonas Balys. *Raštai*, III. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.
- BDS = *Krišjāņa Barona Dainu skapis*: <<http://www.dainuskapis.lv>>.
- BRMŠ I = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, I: *Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
- DvPSO = *Pasakos, sakmės, oracijos*. Surinko Mečislovas Davainis-Silvestraitis. Paruošė Bronislava Kербelytė ir Klimas Viščius. Vilnius: Vaga, 1973.
- Eliade 1969 = Mircea Eliade. *The Two and the One*. New York and Evanston: Harper Torchbooks, 1969.
- Eliade 1986 = Mircea Eliade. *Zalmoxis, the Vanishing God: Comparative Studies in the Religions and Folklore of Dacia and Eastern Europe*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 1986.
- Ermakov 2008 = Dmitry Ermakov. *Be and Bön: Ancient Shamanic Traditions of Siberia and Tibet in Their Relation to the Teachings of a Central Asian Buddha*. Kathamandu, Nepal: Vajra Publications, 2008.
- FŽ = *Frazeologijos žodynas*. Redagavo Jonas Paulauskas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2001.
- GrgLLM = *Menu mįslę keturgyslę: Lietuvių liaudies mįslės*. Paruošė K. Grigas. Vilnius: Vaga, 1970.
- Hahn 2003 III = Thich Nhat Hahn. *Senasis baltųjų debesų keilias: Budos pėdsakais*, III. Kaunas: Mijalba, 2003.
- Jasiūnaitė 2007 = Birutė Jasiūnaitė. „Velnio kėdė“ (mitologinių personažų aplinka frazeologijoje: namai, sodyba, bažnyčia). // *Baltistica*, XLII (1). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2007.
- Jasiūnaitė 2010 = Birutė Jasiūnaitė. *Šventieji ir nelabieji frazeologijoje ir liaudies kultūroje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010.
- 46 LKŽ XIII: 661, 664–665.

40 AnLTM: 65–66, Nr. 344–349; SVit: 180, Nr. 1505 (BDS: Nr. 55403), žr. Nr. 1504 (BDS: Nr. 55404).

41 Žr. LaLKŽ: 165 ir kt.

42 SbAED: 57, Nr. 7.5.

43 СдЗРН: 73, Nr. 593; Загадки 1968: 139, Nr. 4646.

44 SVit: 30, Nr. 110 (BDS: Nr. 7075).

45 KnsLM: 170, T 271 (A1).

- KnsLM = *Lietuvių mįslės: Rinktinė*. Sudarė ir parengė Aelita Kensminienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2018.
- LaLKŽ = *Latvių–lietuvių kalbų žodynas*. Sudarė Alvydas Butkus. Kaunas: Aesti, 2003.
- LKŽ I–XX = *Lietuvių kalbos žodynas*, I–XX. Vilnius, 1956–2002.
- LpMS = *Mįslių skrynelė: 3000 lietuvių mįslių ir minklių*. Sudarytojas Stasys Lipskis. Vilnius: Žuvėdra, 2002.
- LTs IV = *Lietuvių tautosaka, IV: Pasakos, sakmės, pasakojimai, oracijos*. Medžiagą paruošė: L. Sauka, A. Seselskytė, N. Vėlius, K. Viščinis. Vilnius: Mintis, 1967.
- LTsU = *Lietuvių tautosaka, užrašyta 1944–1956*. Vyr. red. Kostas Korsakas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.
- Norbu 2009 = Čiogjallas Namkhai Norbu. *Kristalas ir šviesos kelias: Sūtra, tantra ir dzogčenas*. Čiogjalo Namkhai Norbu mokymai, sudarė ir parengė John Shane. Vilnius: Lietuvos dzogčeno bendruomenė „Dorželingas“, 2009.
- Razauskas 2018 = Dainius Razauskas. *Vytis ir Gediminaičių stulpai simbolikos požiūriu*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2018.
- Razauskas 2018a = Dainius Razauskas. *Daukanto Perūnas. // Liaudies kultūra*, 2018, Nr. 5.
- Razauskas 2018a = Dainius Razauskas. *Daukanto sutvėrimas. // Būdas*, 2019, Nr. 2.
- SbAED = *Atbėga elnias devyniaragis: Rožės Sabaliauskienės tautosakos ir etnografijos rinktinė*. Sudarė ir parengė Pranė Jokimaitienė, Norbertas Vėlius. Vilnius: Vaga, 1986.
- Scheid, Svenbro 2001 = John Scheid, Jesper Svenbro. *The Craft of Zeus: Myths of Weaving and Fabric*. London: Harvard University Press, 2001.
- SVit = *Sidraba Vītols: Tautas dziesmu krājums*. Sastādījuši Dr. phil. J. A. Jansons un N. Kalniņš. Rīga: K. Rasiņa apgāds, 1943.
- TŽ V = *Tauta ir žodis*. Red. prof. V. Krėvė–Mickevicius, V. Kaunas, 1928.
- West 2007 = Martin Litchfield West. *Indo-European Poetry and Myth*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Vydūnas 1990 = Vydūnas. *Raštai*, I. Vilnius: Mintis, 1990.
- Vydūnas 1992 = Vydūnas. *Raštai*, III. Vilnius: Mintis, 1992.
- VKAŽ = *Kaip atsirado žemė: Lietuvių etiologinės sakmės*. Sudarė ir parengė Norbertas Vėlius. Vilnius: Vaga, 1986.
- Атхарваведа 2007 = *Атхарваведа (Шаунака)*. Перевод с ведийского языка, вступительная статья, комментарий и приложения Т. Я. Елизаренковой, II: Книги VIII–XII. Москва: Восточная литература, 2007.
- ВЭС = *Восточнославянский этнолингвистический сборник: Материалы и исследования*. Москва: Индрик, 2001.
- Горячева 1986 = Татьяна В. Горячева. К изучению славянской метеорологической терминологии. // *Этимология 1984*. Москва: Наука, 1984.
- Грейвс, Патай 2005 = Роберт Грейвс, Рафаэль Патай. *Иудейские мифы*. Екатеринбург: У-Фактория, 2005.
- ДлПРН = *Пословицы русского народа: Сборник В. И. Даля*. Москва: Русский язык Медиа, 2004 (1862).
- Загадки 1968 = *Загадки*. Издание подготовила В. В. Митрофанова. Ленинград: Наука, 1968.
- Загадки 2003 = *Народні загадки*. Упорядкування Миколи Дмитренка. Київ: Редакція часопису „Народнознавство“, 2003.
- Левкиевская 2002 = Елена Евгеньевна Левкиевская. *Мифы русского народа*. Москва: Астрель–Аст, 2002.
- НБ = «Народная Библия»: *Восточнославянские этимологические легенды*. Составление и комментарии О. В. Беловой. Москва: Индрик, 2004.
- ПЭЛС = *Полесский этнолингвистический сборник: мфтериалы и исследования*. Москва: Наука, 1983.
- Ригведа 1989 = *Ригведа: Мандалы I–IV*. Издание подготовила Т. Я. Елизаренкова. Москва: Наука, 1989.
- Ригведа 1995 = *Ригведа: Мандалы V–VIII*. Издание подготовила Т. Я. Елизаренкова. Москва: Наука, 1995.
- Свешникова, Цивьян 1973 = Татьяна Николаевна Свешникова, Татьяна Владимировна Цивьян. К исследованию семантики балканских фольклорных текстов: Румынские тексты о персонифицированных днях недели. // *Структурно-типологические исследования в области грамматики славянских языков*. Москва: Наука, 1973.
- СдЗРН = *Загадки русского народа: Сборник загадок, вопросов, притч и задач*. Составил Д. Садовников. Санкт-Петербург, 1876.
- ФсЭСРЯ III = Макс Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева, III. Санкт-Петербург: Азбука, 1996.
- ХдВЗ = Иван Александрович Худяков. *Великорусские загадки. // Этнографический сборник*, VI. Санкт-Петербург, 1864.
- Цивьян 1999 = Татьяна Владимировна Цивьян. *Движение и путь в балканской модели мира: Исследования по структуре текста*. Москва: Индрик, 1999.
- ЧрИЭС I = Павел Яковлевич Черных. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, I. Москва: Русский язык, 1999.

CREATION BY FREEZING

Dainius RAZAUSKAS

The article invokes two earlier ones: “The Perkūnas of Daukantas” (*Liaudies kultūra*, 2018, No. 5, pp. 12–24) and “The Creation by Daukantas” (*Būdas*, 2019, No. 2, pp. 7–17). In the first one, the thunder god Perkūnas was exposed in the role of Creator, the main mean of his creation being heat, or warmth (by which he hatched the world as an egg). In the second one, Perkūnas’ creation was provided by some other every-day imagery, for instance, the coagulation of milk products by applying warmth as well (noteworthy is Slavic **tvarog* “curdle”, of the same root as Lithuanian *tverti* “coagulate, condense, thicken, harden” and, consequently, “create”). This time some Baltic (Lithuanian, Latvian) and Eastern Slavic mythological material is presented which allows to conclude that the process of coagulation and hardening caused by deprivation of heat, i.e. by cold, as that of water freezing into ice, also pertains to the imagery of creation, and the thunderer Perkūnas accounts for that again.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, LT-103008, Vilnius
E.paštas: dainius.razauskas@lnkc.lt
Gauta 2021 01 20, įteikta spaudai 2021 04 26